

Conceptexamenprogramma economie havo

Versie 1

September 2026

Verantwoording

2026 SLO, Amersfoort

Mits de bron wordt vermeld, is het toegestaan zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren en/of verspreiden en om afgeleid materiaal te maken dat op deze uitgave is gebaseerd.

Auteur

SLO

Informatie

SLO

Postbus 502, 3800 AM Amersfoort

Telefoon (033) 4840 840

Internet: www.slo.nl

E-mail: info@slo.nl

AN 3.8055.053

Inhoudsopgave

1. Inleiding	5
Leeswijzer	5
Meer informatie	5
2. Karakteristiek economie	6
Kenmerken van de mens en maatschappijvakken	6
Kenmerken van het vak economie	7
Economie als schoolvak	7
Doorlopende leerlijn	7
Samenhang met andere vakken	8
Economie in de schoolsoorten	8
Vmbo	9
Havo	9
Vwo	9
3. Raamwerk met domeinen en subdomeinen	10
4. Eindtermen	11
Domein A Aard van het vak	11
Subdomein A1 Economische denk- en werkwijzen	11
Subdomein A2 Oriëntatie op studie en beroep	16
Domein B Kiezen	17
Subdomein B1 Economische inzichten	17
Subdomein B2 Economische werkelijkheid	21
Domein C Ruilen en interactie	24
Subdomein C1 Economische inzichten	24
Subdomein C2 Economische werkelijkheid	27
Domein D Productie en allocatie van goederen en diensten	30
Subdomein D1 Economische inzichten	30
Subdomein D2 Economische werkelijkheid	36
Domein E Inrichting en ontwikkeling van de Nederlandse economie	40
Subdomein E1 Economische inzichten	40
Subdomein E2 Economische werkelijkheid	46
Domein F Internationale economische betrekkingen	48
Subdomein F1 Economische inzichten	48
Subdomein F2 Economische werkelijkheid	52

Domein G Keuzedomein	55
Subdomein G1 Maatschappelijke vraagstukken	55
Subdomein G2 Economische modellen	57
Bijlage - Begrippenlijst	59

1. Inleiding

Voor je ligt het conceptexamenprogramma economie voor het havo. De afgelopen twee jaar heeft de vakvernieuwingscommissie economie dit conceptexamenprogramma ontwikkeld – tegelijkertijd en in samenhang met de andere conceptexamenprogramma's economie voor alle schoolsoorten en leerwegen. SLO voert in [opdracht](#) van het ministerie van OCW regie over de actualisatie van het gehele curriculum.

Op basis van dit conceptexamenprogramma ontwikkelt het College voor Toetsen en Examens (CvTE) een conceptsyllabus voor de inhoud die aan het centraal examen zijn toegewezen. SLO zal alle conceptexamenprogramma's en -syllabi beproeven in de onderwijspraktijk. De feedback die wordt opgehaald bij leerlingen, leraren en andere betrokkenen wordt gewogen en waar nodig worden de conceptexamenprogramma's en de conceptsyllabi aangescherpt. Daarna worden de documenten vastgesteld door het ministerie van OCW. Vanaf dat moment kunnen de definitieve examenprogramma's en de syllabi geïmplementeerd worden.

Leeswijzer

Dit conceptexamenprogramma begint met een karakteristiek, waarin de visie op economie havo en de positie van het vak in de bovenbouw van het voortgezet onderwijs staat beschreven. Daarna volgt het raamwerk: een schematische weergave van de inhoud per domein of subdomein en een verdeling van inhoud over school- en centraal examen. Vervolgens volgen de eindtermen. Per eindterm is een doelzin, uitwerking ('Het gaat hierbij om') en een illustratie ('Te denken valt aan') opgenomen. Tot slot staat in de bijlage de begrippenlijst.

Meer informatie

Meer informatie over de inhoudelijke keuzes en de inrichting van het proces is te vinden in het toelichtingsdocument conceptexamenprogramma's economie/mens en maatschappijvakken vmbo, havo en vwo (Bart, 2026).

Alle informatie over de totstandkoming, de opzet, werkwijze en inhoud van de conceptexamenprogramma's is te vinden op:

www.actualisatie-examenprogrammas.nl/mens-maatschappij.

2. Karakteristiek economie

Kenmerken van de mens en maatschappijvakken

De mens en maatschappijvakken bestuderen mensen in hun onderlinge relaties en in relatie tot hun leefomgeving. Centraal staan manieren waarop mensen (samen)leven, de samenleving vormgeven en betekenis geven aan de wereld. Samenlevingen worden binnen deze vakken opgevat als dynamische sociale systemen die voortdurend in beweging zijn en reageren op veranderingen in hun omgeving.

Binnen de mens en maatschappijvakken vormen verwondering en fascinatie belangrijke uitgangspunten: zij wekken de nieuwsgierigheid en nodigen uit tot verder denken en onderzoeken. Leerlingen leren vragen te stellen, verschijnselen te analyseren, perspectieven te onderscheiden en verbanden te leggen tussen individueel handelen en bredere sociale, politieke, economische en ecologische ontwikkelingen.

Wat de mens en maatschappijvakken met elkaar verbindt, is hun gedeelde focus op het ontwikkelen van inzicht in sociale processen en het oefenen met verschillende benaderingswijzen. Door kennis te maken met uiteenlopende manieren van denken en onderzoeken leren leerlingen de complexiteit van samenlevingen te doorgronden, zich te verhouden tot onzekerheid en uiteenlopende interpretaties en onderbouwde oordelen te vormen. Deze benaderingen worden binnen maatschappelijke vraagstukken geoefend en verdiept. In de bovenbouw van het voortgezet onderwijs omvat het vakkencluster aardrijkskunde, bedrijfseconomie, economie, filosofie, geschiedenis, maatschappijleer en maatschappijstudies. Elk vak kent een eigen perspectief op maatschappelijke vraagstukken en brengt daarbij eigen vraagstellingen, concepten en benaderingswijzen mee. Deze variatie stelt leerlingen in staat om verschijnselen vanuit verschillende perspectieven te verkennen.

Zo dragen de mens en maatschappijvakken bij aan de vorming van leerlingen tot reflectieve deelnemers aan de samenleving en ondersteunen zij de leerlingen bij het ontwikkelen van een duurzame, verantwoordelijke en respectvolle omgang met anderen, met samenlevingen en met de aarde als gezamenlijke leefomgeving.

Kenmerken van het vak economie

Economie komt van het Griekse *oikonomia* dat verwijst naar het goed besturen van het huishouden. Het vak economie bestudeert de keuzes die mensen, bedrijven en overheden maken waarbij schaarse middelen worden ingezet om behoeften te bevredigen.

Economie als schoolvak

Het schoolvak economie rust leerlingen toe met economische inzichten, economische denk- en werkwijzen en kennis over de economische werkelijkheid. Dit stelt hen in staat de wereld om hen heen te begrijpen en helpt hen keuzes te maken als individu en als lid van de samenleving. Steeds staat het streven naar welvaart centraal, voor het individu en voor de samenleving als geheel. Welvaart wordt breed opgevat: als de kwaliteit van leven hier en nu, in relatie met de welvaart van latere generaties en van die van mensen elders in de wereld.

Leerlingen leren dat keuzes nodig zijn, omdat niet alles kan of wenselijk is, gezien de budgettaire en planetaire grenzen en maatschappelijke gevolgen van keuzes. Ze leren welke afwegingen zij daarin kunnen maken en welke verschillende waarden, perspectieven en belangen daarbij een rol kunnen spelen. Met behulp van modellen, theorieën, verhalen en methodieken afkomstig uit verschillende economische wetenschappelijke benaderingen krijgen leerlingen inzicht in de manier waarop economen de economische werkelijkheid verklaren en tot aanbevelingen komen.

Leerlingen leren hoe individueel gedrag economische uitkomsten beïnvloedt en hoe deze uitkomsten op hun beurt het gedrag van mensen sturen. Hierbij gaat het om rationeel keuzegedrag en hoe mensen hiervan afwijken. Leerlingen leren hoe samenwerken tot wederzijds voordeel kan leiden, maar dat dit ook lastig kan zijn. Tegelijk leren ze dat de economie een sociaal systeem is van groepen mensen die verschillen qua bezit, opleiding, netwerken en invloed. Een samenhangend geheel van instituties geeft richting aan het economisch gedrag van mensen, zoals waarden en normen, wetten en regels, en organisaties als rechtbanken of een centrale bank. Het schoolvak gaat over de economische wetenschap en over de economische werkelijkheid zoals we die concreet om ons heen ervaren. Bij de economische werkelijkheid bouwen de leerlingen onder andere kennis op over wonen, werken en natuur en bestuderen vraagstukken die daarbij spelen.

Doorlopende leerlijn

Bij vmbo-bb/kb is economie een verplicht vak bij de profielen economie en ondernemen en horeca, bakkerij en recreatie en kan daarnaast als keuzevak

gekozen worden bij het profiel dienstverlening en producten. Bij vmbo-gl/tl is economie een verplicht vak bij het profiel economie en een keuzevak bij de overige profielen. Bij havo en vwo is economie een verplicht vak bij het profiel economie en maatschappij en een keuzevak bij de overige profielen. Leerlingen in de onderbouw van het vo analyseren economische keuzes en mogelijke gevolgen daarvan. Ook beschrijven ze de economie als sociaal systeem. Het examenprogramma verdiept dit door leerlingen inzicht te geven in de wisselwerking tussen individuele keuzes en het systeem. In de bovenbouw krijgen vraagstukken meer diepgang doordat leerlingen inzichten uit de economische wetenschap toepassen en gebruikmaken van data en kennis over instituties.

Samenhang met andere vakken

Om de taal van de econoom te verstaan hebben leerlingen Nederlandse taalvaardigheid en wiskundige vaardigheden nodig. Wiskunde ondersteunt het modelmatig denken, werken met en analyseren van data, al dan niet met gebruik van ICT. Daarnaast biedt economie toepassingen voor het vak wiskunde. Door deze wisselwerking versterken deze vakken elkaar en voorkomen zij overlappendheid.

De ideeën van moraalfilosofen vormden het begin van de economische wetenschap. Nog steeds spelen onderwerpen als een goed leven, rechtvaardigheid en moraliteit een rol binnen het schoolvak economie. Institutionele economie laat zien hoe samenwerken bevorderd wordt door de inrichting van onze maatschappij en raakt daarmee aan maatschappijleer en burgerschap. Vanzelfsprekend is het vak verbonden met het praktijkvak economie en ondernemen en bedrijfseconomie. Het studieobject is echter anders. Deze vakken kennen een praktische insteek. Zij bestuderen, of ervaren, de bedrijfseconomische besluitvorming, waarbij de leerling in de rol van beslisser kruipt als privépersoon of namens een organisatie. Om oplossingen voor specifieke vraagstukken te ontwikkelen.

Economie in de schoolsoorten

Het examenprogramma biedt leerlingen op alle schoolsoorten en leerwegen economische inzichten en denk- en werkwijzen. Daarmee leren zij nadenken over individuele en maatschappelijke vraagstukken. Iedere leerling maakt immers, nu en later, deel uit van huishoudens en van de maatschappij. Onderscheidend in de schoolsoorten is de complexiteit van de vraagstukken en de benodigde cognitieve en wiskundige inzichten die leerlingen daarvoor gebruiken.

Vmbo

In de basisberoepsgerichte leerweg (bb) ligt de nadruk van het vak economie op praktische economische vaardigheden en inzichten die leerlingen direct kunnen toepassen in hun dagelijks leven. Financiële educatie, met als doel de redzaamheid van de leerlingen te vergroten, is daarbij een belangrijk onderdeel. Leerlingen krijgen voorgestructureerde vraagstukken en mogelijke oplossingsrichtingen aangeboden. Naast algemene vorming zijn de inhouden gericht op de uitstroom naar mbo-niveau 2.

Bij de kaderberoepsgerichte leerweg (kb) zijn daarbij de vraagstukken complexer van aard en worden cijfers niet enkel gebruikt, maar ook geanalyseerd. De inhouden zijn gericht op uitstroom naar opleidingen op mbo-niveau 3.

In de gemengde en theoretische leerweg (gl/tl) is meer ontwerpruimte en zullen meer inhouden en vraagstukken aan bod komen. De inhouden zijn gericht op mbo-niveau 4 en een mogelijke doorstroom naar havo.

Havo

Havo richt zich daarnaast op het gebruik van modellen en algebraïsche en grafische vaardigheden. Algebraïsche vaardigheden worden in beperkte mate en met een toepassingsgerichte insteek gebruikt. Zo worden leerlingen voorbereid op hbo-opleidingen of op de doorstroom naar vwo.

Vwo

Op het vwo leren leerlingen daarnaast complexe economische inzichten herkennen en toepassen. Daarbij worden modellen met meer abstractie en complexiteit ingezet. Algebraïsche vaardigheden worden ingezet voor meer theoretische diepgang. Op deze wijze worden leerlingen voorbereid op universitaire vervolgopleidingen.

3. Raamwerk met domeinen en subdomeinen

Hieronder vind je het raamwerk van economie geordend naar domeinen en subdomeinen. Daarbij is een verdeling van inhoud over het schoolexamen (SE) en centraal examen (CE). Onderstaande SE-CE-verdeling is de basis voor het ontwikkelen van de conceptsyllabus.

Domeinindeling	Titel (sub)domein	Toewijzing	
		SE	CE
Domein A	Aard van het vak		
Subdomein A1	Economische denk- en werkwijzen	x	x
Subdomein A2	Oriëntatie op studie en beroep	x	
Domein B	Kiezen		
Subdomein B1	Economische inzichten	x	
Subdomein B2	Economische werkelijkheid	x	
Domein C	Ruilen en interactie		
Subdomein C1	Economische inzichten	x	
Subdomein C2	Economische werkelijkheid	x	
Domein D	Productie en allocatie van goederen en diensten		
Subdomein D1	Economische inzichten		x
Subdomein D2	Economische werkelijkheid		x
Domein E	Inrichting en ontwikkeling van de Nederlandse economie		
Subdomein E1	Economische inzichten		x
Subdomein E2	Economische werkelijkheid		x
Domein F	Internationale economische betrekkingen		
Subdomein F1	Economische inzichten	x	
Subdomein F2	Economische werkelijkheid	x	
Keuzedomein G	Het bevoegd gezag kiest 1 van de 2 opties	x	
Keuze G1	Maatschappelijke vraagstukken		
Keuze G2	Economische modellen		

4. Eindtermen

Domein A Aard van het vak

Subdomein A1 Economische denk- en werkwijzen

Eindterm 1

De leerling toont inzicht in de aard van het vak economie. (B)

Het gaat hierbij om:

- uitleggen van de rol van schaarste, ruil en welvaart in het werk- en onderzoeksgebied van economen;
- uitleggen hoe mensen vanuit oneindige behoeften productie- en consumptiekeuzes maken gegeven beschikbare en alternatief aanwendbare middelen;
- uitleggen hoe keuzes begrensd worden door budgettaire en planetaire grenzen;
- uitleggen van de gevolgen van productie- en consumptiekeuzes op mensen, de samenleving en de natuur, hier en nu, elders en in de toekomst.

Te denken valt aan:

- inzicht in inkomsten, vaste lasten en vrij besteedbaar inkomen van een gemiddeld huishouden in de eigen regio;
- situaties waarbij een overheid, gegeven budgettaire beperkingen, moet kiezen tussen verschillende bestedingsdoelen;
- inzicht in de negen planetaire grenzen;
- situaties waarin productie- en consumptiekeuzes invloed hebben op bodem-, water- en luchtkwaliteit, biodiversiteit, het klimaat en de uitputting van grondstoffen en vice versa.

Eindterm 2

De leerling past economische denkwijzen toe. (B)

Het gaat hierbij om:

- toepassen van denken en redeneren vanuit: de aard van het vak economie; oorzaak en gevolg; correlatie en causaliteit; absolute grootheden en relatieve verhoudingen; totale, gemiddelde en marginale grootheden; verschillende perspectieven en belangen; evenwicht en verandering; korte en lange termijn; modellen; rationaliteit, beperkte rationaliteit en prikkels;
- redeneren hoe het individuele gedrag van mensen de uitkomsten in de samenleving beïnvloedt, en hoe deze uitkomsten op hun beurt het gedrag van mensen beïnvloeden;
- beredeneren hoe de samenleving functioneert als een sociaal systeem van groepen mensen met verschillen in bezit, opleiding, netwerk, macht en invloed;
- redeneren hoe natuur en arbeid als productiefactoren en op zichzelf invloed hebben op welvaart;
- reflecteren op het denken en redeneren op een open en kritische wijze.

Te denken valt aan:

- het marktgedrag van vragers en aanbieders met een marktmodel beschrijven;
- in kaart brengen hoe natuur bijdraagt aan productie en hoe de kwaliteit en omvang ervan bepalend is voor onze welvaart;
- in een klaslokaalexperiment participeren om vanuit verschillende perspectieven een economisch vraagstuk te ervaren;
- positieve en negatieve verbanden tussen wisselkoersen en verschillende macro-economische variabelen beschrijven;
- in kaart brengen hoe arbeid bijdraagt aan productie, voldoening oplevert en ten koste gaat van vrije tijd.

Eindterm 3

De leerling past economische werkwijzen toe. (B)

Het gaat hierbij om:

- toepassen van theorieën en methodieken uit de economische wetenschap;
- toepassen van vakspecifieke grafische en algebraïsche vaardigheden en modellen;
- toepassen van vakspecifiek taalgebruik en brongebruik;
- toepassen van experimenten, games en simulaties;
- reflecteren op de aannames en uitkomsten van de toegepaste economische werkwijzen.

Te denken valt aan:

- speltheorie inzetten om strategische interactie tussen economische spelers te analyseren;
- met het marktmodel het gedrag van marktpartijen en prijsvorming illustreren;
- de onderliggende aannames bij het positieve verband tussen loon en arbeidsaanbod kritisch beschouwen;
- het ultimatumspel spelen;
- de consumentenprijsindex als maatstaf voor inflatie gebruiken.

Eindterm 4

De leerling beschrijft de functie en werking van instituties en interpreteert economische cijfers. (B)

Het gaat hierbij om:

- beschrijven van instituties en hun functies, waaronder relevante instituties voor begrip van wonen, werken en de natuur;
- uitleggen hoe instituties het economisch handelen van mensen beïnvloeden;
- analyseren van economische cijfers over de aard, omvang en samenstelling van de Nederlandse economie, nu en in het verleden;
- analyseren van economische cijfers, waaronder cijfers over de staat en ontwikkeling van wonen, werken en de natuur;
- beoordelen van de zeggingskracht van economische cijfers.

Te denken valt aan:

- in kaart brengen van de instituties die betrokken zijn bij de totstandkoming van arbeidsvoorwaarden;
- de wet- en regelgeving met betrekking tot pensioenvoorzieningen onderzoeken;
- de ecologische voetafdruk van productie in Nederland in kaart brengen;
- ontwikkeling van de publieke en private uitgaven aan zorg in een grafiek zetten;
- de merites en beperkingen van het doorrekenen van verkiezingsprogramma's door het Centraal Planbureau (CPB) beschrijven.

Eindterm 5**De leerling redeneert over vraagstukken in de economische werkelijkheid. (B)**

Het gaat hierbij om:

- beschrijven van economische vraagstukken, gebruikmakend van economische inzichten, cijfers en kennis van instituties;
- toepassen van economische denk- en werkwijzen op aspecten van de economische werkelijkheid, waaronder wonen, werken en de natuur;
- beschrijven van perspectieven, waarden, belangen en machtsposities van betrokkenen;
- beschrijven van verschillende oplossingsrichtingen en hun implicaties;
- onderbouwen van afwegingen tussen waarden en belangen en van mogelijke oplossingsrichtingen.

Te denken valt aan:

- een poster presenteren over afwegingen die in een gemeente te maken zijn om het woningtekort op te lossen;
- een betoog schrijven over de wenselijkheid van het verhogen van het minimumloon in Nederland;
- een debat voeren over de manier waarop we in Nederland industriebeleid zouden moeten voeren;
- een advies aan een bedrijf presenteren over de merites en beperkingen van transparantie over de eigen productieketen;
- een debat voeren over het aanscherpen van visquota binnen de Europese Unie (EU).

Subdomein A2 Oriëntatie op studie en beroep

Eindterm 6

De leerling gebruikt ervaringen, interesses en kwaliteiten bij de eigen oriëntatie op studie en beroep. (E)

Het gaat hierbij om:

- verkennen van de rol van vakspecifieke kennis en vaardigheden in de samenleving;
- oriënteren op sectoren, beroepen en vervolgopleidingen waarin kennis en vaardigheden van het schoolvak economie een rol kunnen spelen;
- deelnemen aan activiteiten die bijdragen aan het verkennen van interesses, kwaliteiten en mogelijkheden;
- reflecteren op opgedane ervaringen, indien relevant voor de eigen oriëntatie op studie en beroep.

Te denken valt aan:

- een gastles van een oud-leerling die een economische vervolgopleiding doet of heeft gedaan;
- een beroepenavond waarbij leerlingen in gesprek kunnen met ouders die beroepen hebben die raken aan het schoolvak economie;
- een bezoek aan een hogeschool met een breed aanbod aan economische vervolgopleidingen;
- een gastles van een hogeschooldocent die economische vakken doceert;
- een reflectiedossier bijhouden.

Domein B Kiezen

Subdomein B1 Economische inzichten

Eindterm 7

De leerling toont inzicht in de noodzaak van kiezen. (B)

Het gaat hierbij om:

- onderscheid maken tussen schaarse en vrije goederen;
- beschrijven van materiële en immateriële behoeften;
- beschrijven van monetaire en niet-monetaire middelen waarmee in behoeften kan worden voorzien;
- uitleggen van de spanning tussen onbegrensde behoeften en beperkte en alternatief aanwendbare middelen;
- uitleggen hoe consumptiekeuzes gevolgen hebben voor jezelf, de samenleving en de natuur.

Te denken valt aan:

- de middelen en behoeften van het eigen huishouden in kaart brengen;
- met een budgetvergelijking en/of budgetlijn aantonen dat kiezen voor een schaars goed opofferingskosten met zich meebrengt;
- in kaart brengen op welke manieren een huishouden in behoeften kan voorzien;
- de ecologische kosten van een consumptiegoed onderzoeken;
- de invloed van planetaire grenzen op de keuzemogelijkheden van huishoudens in kaart brengen.

Eindterm 8**De leerling toont inzicht in hoe huishoudens keuzes kunnen maken.
(B)**

Het gaat hierbij om:

- verklaren hoe huishoudens keuzes kunnen maken door de kosten en baten van keuzemogelijkheden af te wegen;
- uitleggen waarom huishoudens er in welvaart op vooruit gaan als de totale baten van hun keuze de totale kosten overtreffen;
- verklaren hoe keuzes onder invloed van beperkte rationaliteit tot stand kunnen komen;
- uitleggen hoe partijen beperkte rationaliteit kunnen gebruiken om keuzes van huishoudens te beïnvloeden;
- verklaren hoe keuzes door normen en waarden kunnen worden beïnvloed.

Te denken valt aan:

- de kosten en baten van verschillende typen fietsen in kaart brengen;
- het effect van een anker of een afleidingsproduct als illustratie van beperkte rationaliteit;
- onderzoek naar reclame-uitingen en nudging in de eigen omgeving;
- de invloed van sociale normen, zoals het Friese mienskip, op keuzes van mensen.

Eindterm 9**De leerling toont inzicht in intertemporele keuzes van huishoudens.
(B)**

Het gaat hierbij om:

- uitleggen waarom en hoe huishoudens door te sparen en te lenen consumptie kunnen ruilen over de tijd;
- uitleggen hoe huishoudens door te investeren consumptieruimte tijdens de levensloop kunnen beïnvloeden;
- verklaren hoe huishoudens door de kosten en baten van keuzemogelijkheden af te wegen intertemporele keuzes kunnen maken;
- verklaren hoe kortzichtigheid keuzes kan beïnvloeden;
- onderzoeken welke gevolgen keuzes kunnen hebben voor de welvaart van huishoudens op korte en lange termijn.

Te denken valt aan:

- met een modelmatige weergave van de financiële levensloop de noodzaak van intertemporele keuzes aantonen;
- in gesprekken met ouders of verzorgers onderzoeken welke spaar- en leenvormen huishoudens benutten;
- een afweging maken tussen studeren en werken;
- met het Marshmallow-experiment kortzichtigheid ervaren;
- een afweging maken tussen het rendement en de financieringskosten van een investering in de duurzaamheid van de eigen woning.

Eindterm 10**De leerling toont inzicht in risico en onzekerheid bij keuzes van huishoudens. (B)**

Het gaat hierbij om:

- onderscheid maken tussen vrijwillige en onvrijwillige risico's;
- uitleggen hoe huishoudens risico's kunnen delen via een verzekering;
- verklaren hoe huishoudens besluiten zich al dan niet te verzekeren door de kosten en baten van een verzekering af te wegen;
- uitleggen hoe huishoudens hun welvaart kunnen vergroten door vrijwillige risico's te accepteren.

Te denken valt aan:

- een onderzoek naar de verschillende verzekeringen die ouders of verzorgers verplicht en vrijwillig af hebben gesloten;
- een casus waarin leerlingen met informatie over risico's berekeningen uitvoeren en afwegen of ze een risico verzekeren
- onderzoek doen naar welke leerlingen hun mobiele telefoon hebben verzekerd en de motieven voor deze keuze in kaart brengen;
- in kaart brengen van risico's die zzp'ers en andere ondernemers in Nederland – in tegenstelling tot werknemers – zelf moeten beheersen.

Subdomein B2 Economische werkelijkheid

Eindterm 11

De leerling toont inzicht in financiële redzaamheid van jongvolwassenen en reflecteert op financiële keuzes. (B)

Het gaat hierbij om:

- begroten en monitoren van inkomsten en uitgaven van jongvolwassenen;
- uitleggen hoe jongvolwassenen rekening kunnen houden met verwachte en onverwachte gebeurtenissen die impact hebben op inkomsten en uitgaven;
- beschrijven van de afwegingen die jongvolwassenen kunnen maken bij lenen en sparen;
- vergelijken van voor- en nadelen van financiële producten op basis van looptijd, kosten, risico's, verwachte opbrengsten en andere voorwaarden;
- reflecteren op financiële keuzes van jongvolwassenen.

Te denken valt aan:

- de gevolgen van het regelmatig doen van kleine onbewuste uitgaven berekenen;
- de afweging maken om geld te lenen voor je opleiding of tijdens je opleiding te gaan werken;
- een overzicht maken van de kosten en baten op korte en lange termijn van een vervolgopleiding;
- de voorwaarden van tegemoetkomingen bij wonen, zorgen en leren in kaart brengen;
- financiële adviezen van influencers doorrekenen en beoordelen.

Eindterm 12**De leerling beschrijft de aard, omvang en gevolgen van consumptie in Nederland. (B)**

Het gaat hierbij om:

- beschrijven van de aard en omvang van bestedingscategorieën van Nederlandse huishoudens;
- analyseren van historische en actuele cijfers over consumptiepatronen van huishoudens in Nederland;
- vergelijken van cijfers over consumptiepatronen van huishoudens in verschillende landen;
- uitleggen van de functie en werking van instituties en regelgeving op de consumptie in Nederland;
- interpreteren van data over de gevolgen van consumptie van huishoudens in Nederland.

Te denken valt aan:

- in kaart brengen van het huidige consumptiepatroon van Nederlandse jongvolwassenen en vergelijken met jongvolwassenen van tien jaar geleden;
- de ecologische voetafdruk van Nederlandse huishoudens vergelijken met die in andere landen en historische data;
- een schema maken van verschillende instituties die de belangen van consumenten beschermen;
- aan de hand van een krantenartikel de gevolgen van de Nederlandse kledingconsumptie bespreken voor de werkgelegenheid en de welvaart hier en elders.

Eindterm 13**De leerling redeneert over een vraagstuk dat speelt bij consumptiekeuzes van jongvolwassenen. (B)**

Het gaat hierbij om:

- beschrijven van het vraagstuk dat speelt bij consumptiekeuzes van jongvolwassenen, gebruikmakend van economische inzichten, cijfers en kennis van instituties;
- beschrijven van perspectieven, belangen en machtsposities van verschillende betrokkenen;
- beschrijven van de spanning tussen verschillende belangen bij consumptiekeuzes, waaronder betaalbaarheid, kwaliteit, duurzaamheid en rechtvaardigheid;
- beschrijven van alternatieve consumptiekeuzes en hun implicaties;
- onderbouwen van afwegingen tussen waarden en belangen.

Te denken valt aan:

- bij het kopen van kleding afwegen welke waarden leidend zijn om tot een keuze te komen en welke consequenties deze keuze heeft voor verschillende betrokkenen;
- bij het boeken van een vakantie verschillende vervoersopties vergelijken;
- in een klassengesprek bespreken in welke mate budget en gezondheidseffecten meespelen bij voedselkeuzes;
- een debat voeren over de vraag in hoeverre regulering van influencers gewenst is.

Domein C Ruilen en interactie

Subdomein C1 Economische inzichten

Eindterm 14

De leerling toont inzicht in ruilen. (B)

Het gaat hierbij om:

- verklaren waarom huishoudens ruilen als er sprake is van wederzijds voordeel;
- verklaren hoe arbeidsdeling leidt tot specialisatie, ruil en welvaart;
- uitleggen hoe geld als ruilmiddel indirecte ruil makkelijk maakt;
- uitleggen hoe transactiekosten ruil en welvaart beïnvloeden;
- uitleggen hoe instituties zoals registers, keurmerken en belangenorganisaties vertrouwen in ruilen kunnen vergroten.

Te denken valt aan:

- analyse van de winst van arbeidsdeling in een model met twee goederen en twee huishoudens;
- specialisatie door leereffecten en investeringen als gevolg van arbeidsdeling;
- wederzijds voordeel bereiken met en zonder algemeen geaccepteerd ruilmiddel;
- een digitaal ruilplatform om transactiekosten te beperken;
- onderzoek naar keurmerken in de lokale supermarkt.

Eindterm 15**De leerling toont inzicht in speltheoretische interacties tussen twee partijen. (B)**

Het gaat hierbij om:

- bepalen van het Nash-evenwicht bij een simultaan spel;
- bepalen van het Nash-evenwicht bij een sequentieel spel;
- onderscheid maken tussen optimale en suboptimale Nash-evenwichten;
- uitleggen hoe herhaald spelen invloed kan hebben op speluitkomsten;
- uitleggen hoe zelfbinding, wetgeving en sociale normen suboptimale speluitkomsten kunnen voorkomen.

Te denken valt aan:

- een opbrengstenmatrix als illustratie van een simultaan spel opstellen en met de best-response-methode oplossen;
- een beslisboom als illustratie van een sequentieel spel opstellen en met de best-response-methode oplossen;
- in een klaslokaalexperiment participeren waarin een gevangenendilemma wordt geïllustreerd;
- met behulp van het ultimatumspel onderzoeken hoe sociale normen de strategieën van spelers beïnvloeden.

Eindterm 16**De leerling toont inzicht in problemen die kunnen ontstaan bij asymmetrische informatie. (B)**

Het gaat hierbij om:

- verklaren hoe moreel wangedrag kan ontstaan bij asymmetrische informatie;
- verklaren hoe averechtse selectie kan ontstaan bij asymmetrische informatie;
- uitleggen van de kosten die kunnen ontstaan voor het verhelpen van problemen door asymmetrische informatie;
- uitleggen hoe instituties kunnen bijdragen aan het verhelpen van problemen door asymmetrische informatie;
- beschrijven hoe asymmetrische informatie kan leiden tot een principaal-agentprobleem.

Te denken valt aan:

- moreel wangedrag door een verzekerde waar de verzekeraar geen zicht op heeft;
- een werknemer wordt aangenomen voor een hoger loon dan het loonniveau dat overeenkomt met diens bijdrage aan de productiviteit als gevolg van informatieasymmetrie;
- een uitmuntende persoonlijke trainer kan niet het tarief vragen dat klopt met de geleverde kwaliteit door informatieasymmetrie;
- moreel wangedrag in werkgever-werknemerrelaties en de kosten die een bedrijf maakt om werknemers te controleren;
- moreel wangedrag in de relatie tussen tussenpersonen of agenten ten opzichte van hun opdrachtgevers, zoals bij makelaars-klanten, financiële adviseurs-klanten, managers-aandeelhouders, pensioenfonds-pensioenspaarder, vakbondbestuurders-vakbondsleden.

Subdomein C2 Economische werkelijkheid

Eindterm 17

De leerling redeneert over een vraagstuk ten aanzien van arbeidsdeling. (B)

Het gaat hierbij om:

- beschrijven van het vraagstuk, gebruikmakend van economische inzichten, cijfers en kennis van instituties;
- beschrijven van betrokkenen en hun machtsposities;
- beschrijven van de spanning tussen verschillende waarden en belangen, waaronder gelijkheid, efficiëntie, autonomie en tradities;
- beschrijven van voor- en nadelen van verschillende oplossingsrichtingen en hun implicaties;
- onderbouwen van afwegingen tussen waarden en belangen.

Te denken valt aan:

- een casus analyseren over taakverdeling en werkdruk in een zorgteam, waarbij leerlingen onderzoeken hoe door arbeidsdeling verschillende waarden met elkaar kunnen botsen en welke oplossingen verschillende betrokkenen wenselijk vinden;
- een klassengesprek voeren over de afwegingen die te maken zijn over wie er in het huishouden minder gaat werken als er kinderen komen;
- een debat voeren over de wenselijkheid van taakdifferentiatie in het onderwijs, zoals het inzetten van onderwijsassistenten of AI-tools, en de effecten op kwaliteit, efficiëntie en werkdruk;
- een ontwerp maken voor de arbeidsdeling in een horecazaak, waarbij leerlingen moeten beslissen hoe de beschikbare arbeidskrachten en taken worden verdeeld.

Eindterm 18

De leerling redeneert over een vraagstuk waarin sprake is van een suboptimaal Nash-evenwicht. (B)

Het gaat hierbij om:

- beschrijven van de spelers en hun keuzes;
- opstellen van een speltheoretische weergave;
- uitleggen waarom er sprake is van een suboptimaal Nash-evenwicht;
- beschrijven van verschillende oplossingsrichtingen voor het vraagstuk en hun implicaties;
- onderbouwen van afwegingen tussen verschillende oplossingsrichtingen.

Te denken valt aan:

- afspraken tussen landen om overbevissing te voorkomen;
- conflicten tussen werkgeversorganisaties en vakbonden bij cao-onderhandelingen;
- belastingconcurrentie tussen landen om multinationals;
- een botsing tussen individuele en collectieve belangen bij het beperken van CO₂-uitstoot door landen;
- investeringen in menselijk kapitaal door werkgevers.

Eindterm 19

De leerling redeneert over een vraagstuk waarin sprake is van asymmetrische informatie. (B)

Het gaat hierbij om:

- beschrijven van de informatieasymmetrie;
- beschrijven van de spanning tussen verschillende waarden en belangen;
- beschrijven van verschillende oplossingsrichtingen en hun implicaties;
- onderbouwen van afwegingen tussen verschillende oplossingsrichtingen.

Te denken valt aan:

- het afwegen van verschillende vormen van toezicht op de pensioensector door De Nederlandsche Bank;
- het afwegen van verschillende manieren om moreel wangedrag van financiële tussenpersonen te voorkomen, bijvoorbeeld via een professionele gedragscode;
- het afwegen van alternatieven voor diploma's en certificaten om informatieasymmetrie tussen werkgevers en werknemers te verminderen;
- het afwegen van alternatieven voor het plaatsen van klantervaringen op een website om informatieasymmetrie te verminderen.

Domein D Productie en allocatie van goederen en diensten

Subdomein D1 Economische inzichten

Eindterm 20

De leerling toont inzicht in de productie en ruil van goederen en diensten door huishoudens en gemeenschappen. (B)

Het gaat hierbij om:

- beschrijven van goederen en diensten die door huishoudens en door gemeenschappen worden geproduceerd;
- uitleggen van het belang van onbetaalde arbeid;
- uitleggen van het belang van productie en ruil van goederen en diensten door huishoudens en gemeenschappen;
- uitleggen aan welke randvoorwaarden productie en ruil binnen gemeenschappen moeten voldoen om te kunnen functioneren;
- inventariseren van voor- en nadelen van productie en ruil door huishoudens en door gemeenschappen.

Te denken valt aan:

- reflectie op de eigen rol en onbetaalde arbeid die plaatsvindt binnen het huishouden;
- een interview met ouders of verzorgers over de manier waarop zij tot een taakverdeling zijn gekomen;
- hoe mantelzorg kan bijdragen aan het beperken van zorgkosten;
- in een klassengesprek inventariseren welke door de gemeenschap geproduceerde goederen en diensten leerlingen gebruiken;
- de ontwerpprincipes van Ostrom voor beheer van commons gebruiken om het succes van Wikipedia, de buurttuin of de deelauto te verklaren.

Eindterm 21**De leerling toont inzicht in de productie en ruil van goederen en diensten op markten. (B)**

Het gaat hierbij om:

- beschrijven van goederen en diensten die op markten worden verhandeld;
- uitleggen van het belang van productie en ruil van goederen en diensten op markten;
- uitleggen aan welke randvoorwaarden markten moeten voldoen om te kunnen functioneren;
- inventariseren van voor- en nadelen van productie en ruil op markten.

Te denken valt aan:

- concrete en abstracte markten in de eigen omgeving;
- het belang van eigendomsrechten en de rol van de overheid in het beschermen daarvan;
- bezoek aan een toezichthoudend instituut zoals de Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit (NVWA).

Eindterm 22**De leerling analyseert het gedrag van vragers en aanbieders op markten. (B)**

Het gaat hierbij om:

- analyseren hoe aanbieders hun leveringsbereidheid afwegen tegen de marktprijs die zij ontvangen;
- analyseren hoe vragers hun betalingsbereidheid afwegen tegen de marktprijs die zij moeten betalen;
- benoemen van de kenmerken van een markt met volkomen concurrentie;
- uitleggen hoe het prijsmechanisme op een markt met volkomen concurrentie leidt tot een optimaal marktevenwicht;
- uitleggen hoe veranderingen in het marktgedrag van vragers en aanbieders het marktevenwicht beïnvloeden.

Te denken valt aan:

- het verband tussen de marginale productiekosten en het aanbod van bedrijven op markten;
- grafische analyse van het marktgedrag van vragers en aanbieders met een marktmodel;
- met prijselasticiteit de kracht van het verband tussen marktprijzen en het gedrag van vragers meten;
- met een casus uitleggen hoe prijsveranderingen op markten ontstaan en hoe vragers en aanbieders daarop reageren;
- in een klaslokaalexperiment over het marktgedrag van vragers en aanbieders op markten met volkomen concurrentie participeren.

Eindterm 23

**De leerling toont inzicht in de wijze waarop markten kunnen falen.
(B)**

Het gaat hierbij om:

- benoemen van mogelijke verschillen tussen markten met volkomen concurrentie en onvolkomen concurrentie;
- uitleggen hoe marktpartijen marktmacht kunnen krijgen en hoe dit hun marktgedrag beïnvloedt;
- aantonen dat het marktevenwicht op markten met onvolkomen concurrentie afwijkt van dat op markten met volkomen concurrentie;
- uitleggen hoe asymmetrische informatie op markten kan leiden tot averechtse selectie;
- aantonen dat marktpartijen meer goederen met negatieve externe effecten verhandelen dan maatschappelijk gewenst.

Te denken valt aan:

- schaalvoordelen als bron van marktmacht;
- in een klaslokaalexperiment participeren over averechtse selectie op een verzekeringsmarkt;
- grafisch analyseren hoe aanbieders met marktmacht hun eigen winst kunnen vergroten ten koste van de evenwichtshoeveelheid;
- onderzoek naar de maatschappelijke kosten van alcoholconsumptie;
- in een marktmodel aantonen dat de evenwichtshoeveelheid hoger ligt als producenten niet voor alle kosten opdraaien.

Eindterm 24**De leerling toont inzicht in beïnvloeding van marktuitlekomsten door overheden. (B)**

Het gaat hierbij om:

- uitleggen waarom en hoe overheden via wet- en regelgeving concurrentie bevorderen of beperken;
- uitleggen waarom en hoe overheden marktuitlekomsten beïnvloeden met maximum- en minimumprijzen;
- uitleggen waarom en hoe overheden marktuitlekomsten beïnvloeden met heffingen en subsidies;
- beschrijven hoe overheidsingrijpen op markten de welvaart van marktpartijen beïnvloedt.

Te denken valt aan:

- de ontwikkeling van de concentratiegraad in een specifieke markt onderzoeken;
- de afruil tussen de voor- en nadelen van een toename van de concentratiegraad die de Autoriteit Consument & Markt (ACM) bij een fusietoets maakt;
- grafisch analyseren hoe de overheid met prijspolitiek de woonlasten en arbeidsinkomens van lage-inkomensgroepen beïnvloedt;
- de invloed van heffingen en subsidies op mobiliteitskeuzes van huishoudens;
- de effecten van een energieprijsplafond voor de welvaart van marktpartijen.

Eindterm 25**De leerling toont inzicht in de productie en ruil van goederen en diensten door overheden. (B)**

Het gaat hierbij om:

- beschrijven van goederen en diensten die door overheden worden geproduceerd;
- uitleggen van het belang van productie en ruil van goederen en diensten door overheden;
- uitleggen waarom overheden niet-rivaliserende en niet-uitsluitbare collectieve goederen leveren;
- verklaren waarom overheden bepaalde quasi-collectieve goederen leveren;
- inventariseren van de voor- en nadelen van productie en ruil door overheden.

Te denken valt aan:

- goederen en diensten die in de eigen omgeving door verschillende overheden worden geleverd;
- in een klaslokaalexperiment over de productie van collectieve goederen participeren;
- voorbeelden van collectieve goederen zoals defensie en kustbewaking;
- voor- en nadelen van het aan de markt overlaten van de productie van quasi-collectieve goederen.

Subdomein D2 Economische werkelijkheid

Eindterm 26

De leerling beschrijft de arbeidsmarkt in Nederland. (B)

Het gaat hierbij om:

- beschrijven van de vraag naar en het aanbod van arbeid en de werking van loonvorming op de arbeidsmarkt;
- beschrijven van de sectorale verdeling van de werkgelegenheid in Nederland;
- beschrijven van ontwikkelingen van de vraag naar arbeid, het aanbod van arbeid en loonvorming op de arbeidsmarkt;
- interpreteren van actuele cijfers over de Nederlandse arbeidsmarkt;
- uitleggen van de functie en werking van instituties en regelgeving op de Nederlandse arbeidsmarkt.

Te denken valt aan:

- het dashboard met arbeidsmarktstatistieken van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS);
- arbeidsparticipatie en deeltijdwerk door de jaren heen in Nederland;
- de ontwikkeling van het werkloosheidspercentage in de 21e eeuw;
- de invloed van arbeidsmigratie op binnenlandse arbeidsmarkten;
- het wettelijk minimumloon in Nederland.

Eindterm 27**De leerling redeneert over een beleidsvraagstuk dat speelt op de Nederlandse arbeidsmarkt. (B)**

Het gaat hierbij om:

- beschrijven van het beleidsvraagstuk, gebruikmakend van economische inzichten, cijfers en kennis van specifieke instituties;
- beschrijven van betrokkenen en hun perspectieven, belangen en machtsposities, waaronder werknemers, werkgevers en de overheid;
- beschrijven van de spanning tussen verschillende waarden en belangen, waaronder zekerheid, flexibiliteit, rechtvaardigheid en efficiëntie;
- beschrijven van verschillende oplossingsrichtingen en hun implicaties;
- onderbouwen van afwegingen ten aanzien van verschillende oplossingsrichtingen.

Te denken valt aan:

- versoepelen van het ontslagrecht;
- reguleren van topinkomens;
- publieke financiering van kinderopvang;
- verhogen of afschaffen van het minimumjeugdloon;
- werkloosheid als gevolg van technologische ontwikkeling.

Eindterm 28**De leerling beschrijft hoe wonen in Nederland is georganiseerd. (B)**

Het gaat hierbij om:

- beschrijven van de vraag naar en het aanbod van woonruimte en de werking van prijsvorming;
- beschrijven van de verdeling van de woningvoorraad naar koop- en vrije en sociale huurwoningen;
- beschrijven van ontwikkelingen van de vraag naar woonruimte, het aanbod van woonruimte en prijsvorming op verschillende delen van de woningmarkt;
- interpreteren van actuele cijfers over delen van de Nederlandse woningmarkt;
- uitleggen van de functie en werking van instituties en regelgeving op de Nederlandse woningmarkt.

Te denken valt aan:

- de voorraad huurwoningen in de vrije sector in de eigen gemeente;
- de ontwikkeling van de prijs van een gemiddelde koopwoning;
- de invloed van de hypotheekrenteaftrek op het gedrag van woningkopers en prijsvorming;
- lokaal beleid ten aanzien van de toewijzing van sociale huurwoningen aan woningzoekenden;
- de fiscale behandeling van huurinkomsten.

Eindterm 29

De leerling redeneert over een woonvraagstuk waarbij het samenspel van huishoudens, gemeenschappen, markten en overheden een rol speelt. (B)

Het gaat hierbij om:

- beschrijven van het vraagstuk, gebruikmakend van economische inzichten, cijfers en kennis van specifieke instituties;
- beschrijven van betrokkenen en hun perspectieven, belangen en machtsposities, waaronder huurders, verhuurders, kopers, verkopers, huiseigenaren en overheden;
- beschrijven van de spanning tussen verschillende waarden en belangen, waaronder betaalbaarheid, toegankelijkheid en kwaliteit van woningen;
- beschrijven van verschillende wijzen waarop het samenspel tussen huishoudens, gemeenschappen, markten en overheden kan bijdragen aan oplossingen;
- onderbouwen van afwegingen tussen waarden en belangen.

Te denken valt aan:

- huisvesting van arbeidsmigranten;
- verduurzaming van de voorraad sociale huurwoningen;
- het stimuleren van doorstroom op de woningmarkt;
- parkeerbeleid in de publieke ruimte.

Domein E Inrichting en ontwikkeling van de Nederlandse economie

Subdomein E1 Economische inzichten

Eindterm 30

De leerling toont inzicht in het meten van welvaart. (B)

Het gaat hierbij om:

- onderscheid maken tussen materiële en immateriële componenten van de welvaart van huishoudens;
- beschrijven van de welvaart met verschillende instrumenten, waaronder de Human Development Index, de Brede Welvaartsindicator en de Monitor Brede Welvaart;
- beschrijven van de merites en beperkingen van verschillende instrumenten om welvaart te meten;
- beschrijven van de relatie tussen welvaart hier en nu, later en elders.

Te denken valt aan:

- de invloed van economische activiteiten hier en nu in Nederland op de welvaart later en elders;
- de welvaart in Nederland bestuderen en vergelijken met die in ons omringende landen met behulp van hetzelfde meetinstrument;
- met behulp van de Monitor Brede Welvaart uitdagingen voor de toekomstige welvaart in Nederland benoemen;
- de afruil tussen meetbaarheid en volledigheid bij het meten van welvaart met verschillende instrumenten.

Eindterm 31**De leerling toont inzicht in de berekening en bruikbaarheid van het bruto binnenlands product (bbp). (B)**

Het gaat hierbij om:

- bepalen van het bbp via de productie, de primaire inkomens en de bestedingen;
- uitleggen hoe de bestedingen, de productie en de primaire inkomens samenhangen;
- analyseren van de ontwikkeling van het bbp, gecorrigeerd voor bevolkingsgroei en inflatie;
- beschrijven van de merites en beperkingen van het bbp.

Te denken valt aan:

- de bruto toegevoegde waarde van een bedrijf bepalen en dit relateren aan de inkomens die er verdiend worden;
- met de financiële kringloop de omvang van de primaire inkomens en de bestedingen bepalen;
- een analyse van de bijdragen van verschillende sectoren aan het bbp;
- de omvang en onderdelen van de informele economie in kaart brengen;
- de relatie tussen het bbp en een subjectieve welzijnsindicator beschrijven zoals levenstevredenheid.

Eindterm 32**De leerling toont inzicht in de verdeling en herverdeling van inkomen en vermogen. (B)**

Het gaat hierbij om:

- beschrijven van de primaire en secundaire inkomensverdeling met de Lorenzcurve;
- verklaren hoe inkomens- en vermogensongelijkheid kunnen ontstaan;
- uitleggen welke gevolgen inkomens- en vermogensongelijkheid kunnen hebben;
- uitleggen van verschillende perspectieven op inkomens- en vermogensongelijkheid;
- uitleggen hoe belastingen en overdrachten de verdeling van inkomen en vermogen kunnen beïnvloeden.

Te denken valt aan:

- met behulp van salarisschalen en een Lorenzcurve inkomensongelijkheid binnen een groep werknemers beschrijven;
- met behulp van internationale datasets de inkomens- en vermogensongelijkheid in Nederland beoordelen;
- de relatie tussen vermogensongelijkheid en inkomensongelijkheid;
- met actuele regelgeving uitrekenen hoe in Nederland arbeid- en kapitaalinkomens worden belast;
- met de ontwikkeling van de Lorenzcurve analyseren hoe een concrete belastingmaatregel de inkomensongelijkheid beïnvloedt.

Eindterm 33**De leerling toont inzicht in economische groei op lange termijn. (B)**

Het gaat hierbij om:

- beschrijven van structuurkenmerken van een economie;
- uitleggen hoe de potentiële productie afhangt van de beschikbare productiefactoren en de factorproductiviteit in een land;
- uitleggen hoe de factorproductiviteit afhangt van menselijk, natuurlijk en economisch kapitaal;
- uitleggen hoe inclusieve instituties de potentiële productie kunnen vergroten;
- analyseren hoe maatschappelijke ontwikkelingen de potentiële productie beïnvloeden.

Te denken valt aan:

- de invloed van ontwikkelingen zoals vergrijzing en klimaatverandering op de potentiële productie beschrijven;
- een analyse maken van de kwaliteit en omvang van de beroepsbevolking;
- het Draghirapport over de toekomstige economische groei in Europa bespreken;
- een casestudy over het belang van inclusieve instituties, bijvoorbeeld door Noord- en Zuid-Italië met elkaar te vergelijken;
- de impact van klimaatverandering op een concrete economische sector beschrijven.

Eindterm 34**De leerling toont inzicht in economische groei op korte termijn. (B)**

Het gaat hierbij om:

- onderscheid maken tussen hoog- en laagconjunctuur;
- beschrijven van de conjunctuur met behulp van conjunctuurindicatoren;
- benoemen van de onwenselijke gevolgen van hoog- en laagconjunctuur.

Te denken valt aan:

- met behulp van data de ontwikkeling van de conjunctuur in de Nederlandse economie van de laatste decennia bestuderen;
- aan de hand van de conjunctuurklok de stand van de conjunctuur op een moment analyseren;
- de samenhang tussen de conjunctuurbeweging en werkloosheid, armoede en inflatie beschrijven.

Eindterm 35**De leerling toont inzicht in de waarde van geld en de rol van de centrale bank in de economie. (B)**

Het gaat hierbij om:

- uitleggen welke functies geld heeft in de economie;
- uitleggen waarom de waarde van geld gebaseerd is op vertrouwen;
- uitleggen hoe inflatie kan ontstaan en dat prijsstabiliteit het vertrouwen in geld versterkt;
- uitleggen hoe de centrale bank het vertrouwen in geld kan scheppen en versterken;
- beschrijven hoe het rentebeleid van de centrale bank de bestedingen, de productie en de inflatie beïnvloedt.

Te denken valt aan:

- het gebruik van de ruil-, reken- en spaarfunctie van geld bespreken;
- een recente toe- of afname van de inflatie verklaren;
- een bezoek aan De Nederlandsche Bank (DNB) om te leren over haar rol in de economie;
- een casestudy over het rentebeleid van de Europese Centrale Bank als reactie op een concrete prijsstabiliteitscrisis.

Eindterm 36**De leerling toont inzicht in overheidsfinanciën en begrotingsbeleid.
(B)**

Het gaat hierbij om:

- beschrijven van de verschillende overheidsinkomsten en -uitgaven;
- beschrijven van de overheidsfinanciën met behulp van het begrotingssaldo en de staatsschuld in relatie tot Europese begrotingsregels;
- uitleggen hoe belasting via staatsschuld gespreid kan worden over de tijd en wanneer dit wenselijk is;
- uitleggen hoe begrotingsbeleid de conjunctuurbeweging en de overheidsfinanciën beïnvloedt.

Te denken valt aan:

- op Prinsjesdag bestuderen en onderbouwen welke veranderingen er komen in de inkomsten en uitgaven van de overheid;
- voor een begrotingsjaar onderzoeken of de overheidsfinanciën verbeteren of verslechteren;
- de samenhang tussen de stand van de overheidsfinanciën en de rente op staatsobligaties van Europese overheden onderzoeken;
- bepalen of begrotingsbeleid pro- of anticyclisch is.

Subdomein E2 Economische werkelijkheid

Eindterm 37

De leerling beschrijft de inrichting en ontwikkeling van de Nederlandse economie. (B)

Het gaat hierbij om:

- beschrijven van de welvaart en inkomens- en vermogensongelijkheid in Nederland aan de hand van economische cijfers;
- beschrijven van de functie en werking van sociale zekerheid in Nederland;
- beschrijven van het begrotingsbeleid en de overheidsfinanciën van Nederland;
- beschrijven van de structuurkenmerken van Nederland;
- beschrijven van de conjuncturele ontwikkeling in Nederland en Europa.

Te denken valt aan:

- data van een instituut zoals de Wereldbank over het inkomen per hoofd, de inkomensongelijkheid en de armoede in Nederland;
- inzicht in relatieve armoede in de eigen omgeving;
- Eurostat-data over de overheidsfinanciën van eurolanden;
- een verdeling van de Nederlandse overheidsuitgaven over de verschillende departementen;
- de jaarlijkse Macro-Economische Verkenning van het CPB.

Eindterm 38**De leerling redeneert over beleidskeuzes ten aanzien van een verdelingsvraagstuk in Nederland. (B)**

Het gaat hierbij om:

- beschrijven van het verdelingsvraagstuk, gebruikmakend van economische inzichten, cijfers en kennis van instituties;
- beschrijven van betrokkenen, waaronder huishoudens, bedrijven en de overheid en hun perspectieven, belangen en machtsposities;
- beschrijven van de spanning tussen verschillende waarden en belangen, waaronder rechtvaardigheid, solidariteit, bestaanszekerheid en efficiency;
- beschrijven van verschillende oplossingsrichtingen voor het verdelingsvraagstuk en hun implicaties;
- onderbouwen van afwegingen tussen waarden en belangen en van mogelijke oplossingsrichtingen.

Te denken valt aan:

- nivelleren en denivelleren van inkomensverschillen met belastingen en toeslagen;
- intergenerationele rechtvaardigheid en de erfbelasting;
- het verdelen van de toename van de kosten voor zorg en sociale zekerheid als gevolg van vergrijzing;
- het verdelen van de kosten en baten van de energietransitie;
- het doorschuiven van de rekening van een macro-economische crisis naar volgende generaties.

Domein F Internationale economische betrekkingen

Subdomein F1 Economische inzichten

Eindterm 39

De leerling toont inzicht in de verschillen in economische ontwikkeling van landen. (B)

Het gaat hierbij om:

- verklaren hoe structurele factoren, beleid en machtspositie de economische ontwikkeling van een land beïnvloeden;
- beschrijven van de oorzaken van structurele achterstanden en groeiverschillen tussen landen en regio's over de tijd;
- beschrijven van de effecten van globalisering op inkomensverdeling tussen landen.

Te denken valt aan:

- de economische ontwikkeling van Nederland en van een ontwikkelingsland grafisch weergeven;
- inzichten van Acemoglu e.a. over economische ontwikkeling in een schema weergeven;
- de ontwikkeling van de ongelijkheid tussen landen in kaart brengen;
- in een casus de afhankelijkheidstheorie gebruiken.

Eindterm 40

De leerling toont inzicht in de impact van ruilen tussen landen op welvaart. (B)

Het gaat hierbij om:

- uitleggen hoe landen op basis van comparatieve kostenverschillen voor arbeidsdeling en handel kiezen;
- verklaren welke structurele factoren comparatieve kostenvoordelen van landen bepalen;
- uitleggen waarom arbeidsdeling, handel en specialisatie kunnen leiden tot een toename van de welvaart in de betrokken landen;
- uitleggen waarom arbeidsdeling, handel en specialisatie de machtsverhouding tussen landen beïnvloeden;
- benoemen welke nadelen en uitdagingen vrijhandel met zich meebrengt.

Te denken valt aan:

- in een eenvoudig model met twee goederen en twee landen de comparatieve kostenverschillen bepalen;
- uit de handelsbalans van een land afleiden in welke goederen het zich heeft gespecialiseerd;
- het belang van handel in de economische ontwikkeling van China;
- een casestudy over de wereldwijde kledingindustrie.

Eindterm 41**De leerling toont inzicht in de werking van valutamarkten. (B)**

Het gaat hierbij om:

- omschrijven van de werking van vraag en aanbod op valutamarkten;
- verklaren van vraag- en aanbodschokken op valutamarkten met behulp van de betalingsbalans;
- uitleggen waarom een wisselkoersverandering positieve en negatieve gevolgen heeft;
- verklaren van de relatie tussen wisselkoersen en de internationale concurrentiepositie, de conjunctuur en de inflatie.

Te denken valt aan:

- met een marktmodel de evenwichtsprijs van een munt bepalen;
- met behulp van de betalingsbalans en een marktmodel verklaren waarom de Brexit heeft geleid tot een waardedaling van het pond;
- beargumenteren of een wisselkoersverandering zorgt voor een toename of een afname van de welvaart van een huishouden;
- beargumenteren of een wisselkoersverandering zorgt voor een gunstige of ongunstige ontwikkeling van de conjunctuur.

Eindterm 42**De leerling toont inzicht in de werking en de gevolgen van protectionisme. (B)**

Het gaat hierbij om:

- benoemen van verschillende tarifaire en non-tarifaire vormen van protectionisme;
- uitleggen waarom protectionistische maatregelen worden genomen;
- uitleggen hoe protectionistische maatregelen de welvaart van verschillende partijen beïnvloeden;
- uitleggen van de voor- en nadelen van protectionistische maatregelen op korte en lange termijn.

Te denken valt aan:

- handelstarieven van Trump-II;
- de groei van de Chinese auto-industrie door exportsubsidies;
- in een opbrengstenmatrix laten zien dat alle partijen verliezen bij opeenvolgende importheffingen;
- protectionisme als een manier om jonge industrieën te beschermen.

Subdomein F2 Economische werkelijkheid

Eindterm 43

De leerling beschrijft hoe Nederland via internationale handel verbonden is met andere landen. (B)

Het gaat hierbij om:

- beschrijven van de aard en omvang van de internationale handel van Nederland;
- interpreteren van historische en actuele economische cijfers over internationale handel van Nederland en het vergelijken hiervan met andere landen;
- beschrijven van de positie van Nederlandse bedrijven in internationale productieketens;
- uitleggen van de functie en werking van relevante instituties en regelgeving ten aanzien van internationale handel.

Te denken valt aan:

- doelstelling en werking van de Wereldhandelsorganisatie (WTO);
- in kaart brengen van de hoeveelheid en aard van geïmporteerde en doorgevoerde goederen en diensten;
- de afhankelijkheid van internationale handel voor verschillende sectoren van de Nederlandse economie;
- de ontwikkeling van de openheid van de Nederlandse economie.

Eindterm 44**De leerling beschrijft hoe Nederland met andere landen samenwerkt. (B)**

Het gaat hierbij om:

- beschrijven van verschillende vormen van economische samenwerking en integratie en de uitwerking daarvan;
- beschrijven van stadia van economische integratie binnen de EU;
- uitleggen van de functie en werking van de relevante instituties en regelgeving ten aanzien van internationale samenwerking op thema's als voedselvoorziening en klimaat;
- verklaren van mogelijke spanningen tussen nationale belangen en internationale verplichtingen bij internationale samenwerking.

Te denken valt aan:

- belangen in kaart brengen van deelnemende landen aan een internationale top;
- een nagespeelde internationale top van de EU, het IPCC, de G7 of G20;
- voor- en nadelen van de eurozone voor Nederland;
- de doelen en uitwerking van het Europese landbouwbeleid.

Eindterm 45**De leerling redeneert over een vraagstuk ten aanzien van internationale handel en internationale samenwerking. (B)**

Het gaat hierbij om:

- beschrijven van het vraagstuk, gebruikmakend van economische inzichten, cijfers en kennis van instituties;
- beschrijven van betrokkenen en hun perspectieven, belangen en machtsposities;
- beschrijven van de spanning tussen verschillende waarden en belangen van betrokkenen, waaronder soevereiniteit, kostenefficiëntie, mensenrechten en milieubescherming;
- beschrijven van verschillende oplossingsrichtingen en hun implicaties;
- onderbouwen van afwegingen tussen waarden en belangen, en van mogelijke oplossingsrichtingen.

Te denken valt aan:

- een presentatie verzorgen over de relatie tussen de productie van zonnepanelen, de internationale handel daarin en de natuur;
- een betoog schrijven over voedselzekerheid en exportrestricties;
- internationale afspraken over het tegengaan van belastingontwijking;
- in debat gaan over het voorkomen van kinderarbeid in mondiale productieketens;
- partijprogramma's analyseren op visie en middelen voor toekomstige ontwikkelingssamenwerking.

Domein G Keuzedomein

Het bevoegd gezag kiest één van de twee subdomeinen: G1 Maatschappelijke vraagstukken of G2 Economische modellen.

Subdomein G1 Maatschappelijke vraagstukken

Eindterm 46

De leerling redeneert vanuit systeemdenken over een vraagstuk rond duurzaamheid en weegt waarden en belangen af. (H)

Het gaat hierbij om:

- beschrijven van het vraagstuk gebruikmakend van economische inzichten uit meerdere domeinen, primaire en secundaire data en kennis van instituties;
- beschrijven van de historische achtergrond en de omstandigheden die het vraagstuk hebben gevormd;
- beschrijven van het vraagstuk als een systeem van interactie tussen direct en indirect betrokkenen vanuit hun diverse perspectieven, belangen, waarden en machtsposities;
- beschrijven en evalueren van verschillende oplossingsrichtingen;
- afwegen van waarden en belangen die spelen bij verschillende oplossingsrichtingen.

Te denken valt aan:

- onderzoek doen naar afvalscheiding en recycling in de eigen gemeente;
- onderzoek doen naar verduurzaming van de kledingindustrie en afwegen hoe de kosten en baten van deze verduurzaming verdeeld moeten worden;
- onderzoek doen naar nationaal en internationaal klimaatbeleid met daarin aandacht voor de rol van Nederland en een standpunt innemen over de rol van Nederland;
- vakoverstijgend onderzoek naar een vraagstuk rondom ruimtelijke ordening in de eigen regio en afwegen welke belangen je hierbij het belangrijkste vindt;
- vakoverstijgend onderzoek naar het stimuleren van duurzame en gezonde voedselkeuzes en op basis daarvan een onderbouwd standpunt formuleren over de mate waarin de overheid hierin een rol zou moeten vervullen.

Eindterm 47**De leerling redeneert vanuit systeemdenken over een vraagstuk rond duurzaamheid en weegt waarden en belangen af. (H)**

Het gaat hierbij om:

- beschrijven van het vraagstuk gebruikmakend van economische inzichten uit meerdere domeinen, primaire en secundaire data en kennis van instituties;
- beschrijven van de historische achtergrond en de omstandigheden die het vraagstuk hebben gevormd;
- beschrijven van het vraagstuk als een systeem van interactie tussen direct en indirect betrokkenen vanuit hun diverse perspectieven, belangen, waarden en machtsposities;
- beschrijven en evalueren van verschillende oplossingsrichtingen;
- afwegen van waarden en belangen die spelen bij verschillende oplossingsrichtingen.

Te denken valt aan:

- onderzoek naar het armoedebelief in de eigen gemeente en een standpunt innemen over de oplossingsrichtingen van de gemeente;
- onderzoek naar de zorgkosten door toenemende vergrijzing en verschillende waarden en belangen hierin afwegen;
- onderzoek naar het ontstaan en het tegengaan van onderwijsachterstanden en afwegen van verschillende oplossingsrichtingen en wie de kosten hiervan zou moeten dragen;
- onderzoek naar economische voordelen en uitdagingen van arbeidsmigratie in Nederland en afwegen van de verschillende waarden en belangen die hierbij spelen;
- onderzoek naar een onderdeel van het cohesiebeleid door de EU.

Subdomein G2 Economische modellen

Eindterm 48

De leerling analyseert verschijnselen en beleid met een micro-economisch model. (B)

Het gaat hierbij om:

- een extra model gerelateerd aan de inzichten over kiezen, ruilen en interactie, productie en allocatie van goederen en diensten;
- analyseren van een micro-economisch verschijnsel;
- analyseren van micro-economisch beleid;
- empirisch toetsen van de uitkomsten van een modelmatige analyse.

Te denken valt aan:

- analyse maken van vraagfuncties met meerdere variabelen om het marktgedrag van vragers te kunnen bestuderen;
- grafische surplusanalyse van marktevenwichten bij verschillende marktvormen;
- intertemporele budgetlijn om de afruil tussen huidige en toekomstige consumptie te analyseren;
- maatschappelijke kosten-batenanalyse van overheidsingrijpen op markten;
- analyse maken van de strategische interactie tussen spelers met verschillende drijfveren.

Eindterm 49

De leerling analyseert verschijnselen en beleid met een macro-economisch model. (B)

Het gaat hierbij om:

- een extra model gerelateerd aan de inzichten over de inrichting en ontwikkeling van de economie, internationale economische betrekkingen;
- analyseren van een macro-economisch verschijnsel;
- analyseren van macro-economisch beleid;
- empirisch toetsen van de uitkomsten van een modelmatige analyse.

Te denken valt aan:

- een analyse maken van het groene bbp als welvaartsmaatstaf;
- een analyse maken van de potentiële productie met een lineaire productiefunctie;
- een analyse maken van de gevolgen van macro-economische vraagschokken met het geaggregeerde-vraag-aanbodmodel;
- een analyse maken van de gevolgen van monetair beleid met de Fisher-vergelijking;
- een analyse maken van de doorrekeningen van macro-economisch beleid door het CPB.

Bijlage - Begrippenlijst

Hieronder lees je de vakspecifieke begrippen en hun omschrijving. Deze omschrijvingen zijn bedoeld voor leraren om de bedoeling en inhoud van het conceptexamenprogramma te begrijpen.

Begrip	Omschrijving
Beperkte rationaliteit	Gedragsveronderstelling waarbij huishoudens vanwege onder meer onvolledige informatie en cognitieve beperkingen tot keuzes komen die hun welvaart niet altijd maximaliseren.
Collectief goed	Goed dat niet-rivaliserend en niet-uitsluitbaar is en daarom doorgaans door de overheid wordt geleverd.
Huishouden	Een individu of een groep personen die samen een woonruimte delen en die gezamenlijk voorzien in hun behoeften.
Inclusieve institutie	De regels en organisaties die deelname van de grote meerderheid van de bevolking aan economische activiteiten mogelijk maken en stimuleren. Daardoor krijgen mensen de kans hun talenten en vaardigheden optimaal te benutten en de economische keuzes te maken die zij zelf wensen. Waardoor welvaart en productiviteit kunnen toenemen.
Institutie	Het geheel van formele en informele regels, normen, wetten en organisaties dat het gedrag van actoren in de economie beïnvloedt.
Kortzichtigheid	Wanneer bij het afwegen van kosten en baten die op verschillende momenten in de tijd vallen onevenredig veel gewicht wordt toegekend aan de kosten en baten die 'in het nu' vallen.
Maatschappelijk vraagstuk	Complexe kwesties en uitdagingen in de samenleving waarbinnen waarden en belangen een rol spelen. Deze vraagstukken hebben meerdere oplossingsrichtingen en lenen zich bij uitstek voor bestudering vanuit meerdere invalshoeken.
Marktfalen	Situatie waarin vrije marktwerving, als gevolg van marktmacht, externe effecten, informatieasymmetrie of niet-uitsluitbare en niet-

	rivaliserende goederen, niet leidt tot een optimale marktuitsluiting voor alle betrokkenen.
Onvolkomen concurrentie	Markten die op één of meerdere kenmerken afwijken van markten met volkomen concurrentie.
Overheidsfalen	Situatie waarin het leveren van goederen of het corrigeren voor marktfalen door de overheid, als gevolg van bijvoorbeeld sturings-, informatie- en efficiëntieproblemen, niet leidt tot een optimale uitkomst voor alle betrokkenen.
Planetaire grens	De ecologische ruimte waarbinnen het functioneren van het aardsysteem voldoende stabiel blijft om welvaart op lange termijn te ondersteunen.
Quasi-collectief goed	Een goed dat, anders dan een collectief goed, door marktpartijen geleverd kan worden, maar waarvan de overheid het toch wenselijk vindt dat deze door de overheid wordt geleverd.
Rationaliteit	Gedragsveronderstelling waarbij wordt aangenomen dat huishoudens op basis van volledige informatie over de kosten en baten van hun keuzemogelijkheden keuzes maken die hun welvaart maximaliseren.
Schaarste	De spanning tussen onbegrensde behoeften en beperkte, alternatief aanwendbare middelen.
Sociale norm	Gedragsverwachtingen die leven binnen een sociale groep en waar mensen zich aan conformeren, simpelweg omdat ze onderdeel van de groep uitmaken of willen uitmaken.
Systeemdenken	Economische denk- en werkwijze waarbij maatschappelijke vraagstukken worden benaderd als een dynamisch systeem van onderling samenhangende en elkaar beïnvloedende actoren en processen.
Vraagstuk	Complexe kwestie of uitdaging met meerdere oplossingsrichtingen, waarbij verschillende waarden en belangen een rol spelen.
Welvaart	De mate waarin mensen hun behoeften kunnen vervullen met schaarse middelen. Het betreft hier de kwaliteit van leven hier en nu in relatie met de welvaart van latere generaties of van die van mensen elders in de wereld.

Als landelijk expertisecentrum richt SLO zich op de ontwikkeling van het curriculum in het primair, speciaal en voortgezet onderwijs in Nederland. We werken met het onderwijsveld aan de doelen, kaders en instrumenten waarmee scholen hun opdracht vanuit een eigen visie kunnen vervullen.

We brengen praktijk, beleid, maatschappelijke ontwikkelingen en onderzoek samen en stellen onze expertise beschikbaar aan onderwijs en overheid, bijvoorbeeld in de vorm van leerplannen, tools, voorbeeldlesmaterialen, conferenties en rapporten.

Bezoekadres
Stationsplein 1
3818 LE Amersfoort

Postadres
Postbus 502
3800 AM Amersfoort

T +31 (0)33 484 08 40
E info@slo.nl
W www.slo.nl

 [company/slo](https://www.linkedin.com/company/slo)